NUTQIY JANRLAR SHAKLLANISHIDA PRAGMATIK FAKTORLARNING FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Dilnoza Kamilovna Xodjayeva
Toshkent davlat transport universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20443806

Annotatsiya: Mazkur maqolada nutqiy janrlar shakllanishida pragmatik faktorlarning funksional-semantik xususiyatlari Jane Eyre asari misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy matnda kommunikativ maqsad, nutq vaziyati, muallif va personajlar o‘rtasidagi munosabatlar hamda pragmatik omillarning nutqiy janrlarning yuzaga kelishi va rivojlanishidagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, dialog, monolog, murojaat, iltimos, buyruq va hissiy-ekspressiv birliklarning funksional-semantik xususiyatlari pragmalingvistik yondashuv asosida tadqiq etiladi. Asardagi nutqiy janrlarning qo‘llanishi personajlarning ijtimoiy mavqei, psixologik holati va kommunikativ niyatini ifodalovchi muhim vosita sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari pragmalingvistika, badiiy matn tahlili va nutqiy janrlar nazariyasining ilmiy rivojiga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: nutqiy janr, pragmatik faktor, funksional-semantik xususiyat, badiiy matn, lingvopragmatika, ekspressiv birlik, kommunikativ vaziyat.

Kirish qismi: Zamonaviy tilshunoslikda nutq faoliyatini kommunikativ-pragmatik nuqtai nazardan o‘rganish masalasi dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Tilning nafaqat grammatik va semantik tizimi, balki uning kommunikativ vazifalari, inson omili bilan bog‘liq jihatlari ham lingvistik tadqiqotlarning asosiy obyektiga aylanmoqda. Shu jihatdan nutqiy janrlar va ularning shakllanishiga ta’sir etuvchi pragmatik faktorlarni tadqiq qilish tilshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Nutqiy janrlar insonlarning ijtimoiy munosabatlari, kommunikativ maqsadi, nutq vaziyati va madaniy omillar bilan chambarchas bog‘liq holda yuzaga keladi hamda rivojlanadi.

Pragmalingvistika tilning amaliy qo‘llanishini, nutq subyektining kommunikativ niyati va tinglovchiga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlarini o‘rganadigan yo‘nalish sifatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol rivojlana boshladi. Ushbu yo‘nalishning nazariy asoslari J.Austin, J.Searle, H.Paul Grice kabi olimlarning nutq aktlari nazariyasi va kommunikativ tamoyillari bilan bog‘liq ilmiy qarashlarida o‘z aksini topgan. Xususan, J.Austin nutqni faqat axborot yetkazish vositasi emas, balki muayyan harakatni amalga oshiruvchi kommunikativ birlik sifatida talqin qilgan bo‘lsa, John Searle nutq aktlarini kommunikativ maqsad va pragmatik vazifa asosida tasniflagan. Bu nazariyalar keyinchalik nutqiy janrlarning pragmatik tabiati va funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq qilish uchun metodologik asos vazifasini bajardi.

Nutqiy janr tushunchasi esa ilk bor M.Baxtin tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, olim har bir kommunikativ soha o‘ziga xos nutqiy janrlarni shakllantirishini ta’kidlaydi. Uning fikricha, *“nutqiy janrlar inson faoliyatining turli shakllari bilan bog‘liq holda yuzaga keladi va ular muayyan kommunikativ vaziyat, uslub hamda pragmatik maqsad asosida shakllanadi”*. Shu sababli badiiy matn tarkibidagi dialog, monolog, murojaat, iltimos, buyruq, maslahat kabi nutqiy birliklar ham pragmatik omillar ta’sirida yuzaga keladigan janriy ko‘rinishlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Badiiy adabiyot pragmatik faktorlarni o‘rganish uchun muhim lingvistik manba hisoblanadi. Chunki badiiy matnda muallif va personajlarning kommunikativ niyatlari, psixologik holati, ijtimoiy mavqei hamda madaniy qarashlari til vositalari orqali ifodalanadi. Ayniqsa, J.Eyer romanida nutqiy janrlarning turli ko‘rinishlari va ularning pragmatik

xususiyatlari yorqin namoyon bo‘ladi. Asarda dialogik nutq, ichki monolog, hissiy-ekspressiv murojaatlar, buyruq va iltimos shakllari personajlarning xarakterini ochishda hamda kommunikativ munosabatlarni ifodalashda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Bugungi globallashuv va madaniyatlararo kommunikatsiya sharoitida badiiy matnlarning pragmalingvistik jihatdan tahlil qilinishi til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, J.Eyer asari misolida nutqiy janrlar shakllanishida pragmatik faktorlarning funksional-semantik xususiyatlarini tadqiq etish pragmalingvistika, diskurs tahlili va badiiy matn lingvistikasi uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism: Nutqiy janrlar insonning kommunikativ faoliyati mahsuli sifatida muayyan pragmatik vaziyat, kommunikativ maqsad va ijtimoiy munosabatlar asosida shakllanadi. Zamonaviy pragmalingvistika nuqtai nazaridan har qanday nutqiy birlik faqat grammatik yoki semantik hodisa emas, balki ma’lum kommunikativ niyatni amalga oshirishga xizmat qiluvchi pragmatik vosita hisoblanadi. Shu jihatdan Jeyn Eyer romanidagi nutqiy janrlar personajlarning ruhiy holati, ijtimoiy mavqei, ichki kechinmalari va kommunikativ strategiyalarini ifodalovchi muhim lingvistik birlik sifatida namoyon bo‘ladi.

M.Baxtin nutqiy janrlarni inson faoliyatining muayyan sohasi bilan bog‘liq holda shakllanuvchi barqaror nutq shakllari sifatida izohlaydi. Olimning fikricha, har bir kommunikativ vaziyat o‘ziga xos janriy strukturani yuzaga keltiradi. Mazkur nazariya asosida qaralganda, romandagi dialog, monolog, murojaat, iltimos, buyruq va hissiy-ekspressiv nutq shakllari pragmatik omillar ta’sirida yuzaga kelgan kommunikativ janrlar sifatida talqin qilinadi.

Asarda dialogik nutq eng faol qo‘llanilgan janrlardan biri bo‘lib, u personajlar o‘rtasidagi ijtimoiy va psixologik munosabatlarni ochib beradi. Masalan, Jeyen va Rojester o‘rtasidagi suhbatlarda kommunikativ tenglik va emotsional yaqinlik asta-sekin shakllanib boradi. Dastlabki dialoglarda rasmiylik va ehtiyotkorlik ustun bo‘lsa, keyingi suhbatlarda samimiylik, ishonch va hissiy ekspressivlik kuchayadi. Bu esa pragmatik faktorlarning nutq shakliga bevosita ta’sir ko‘rsatishini namoyon etadi.

Masalan, Rojesterning Jeyn’ga murojaatida buyruq va maslahat nutq janrlari ko‘p uchraydi:

“Come here, Jane.” “Stay near me.”

Mazkur birliklar grammatik jihatdan buyruq gap shaklida bo‘lsa-da, pragmatik nuqtai nazardan ular hukmronlik, yaqinlik va hissiy bog‘liqlikni ifodalovchi kommunikativ vosita vazifasini bajaradi. J.Searle ta’kidlaganidek, *“nutq janrlarining mazmuni nafaqat lingvistik shakl, balki kommunikativ maqsad bilan ham belgilanadi”.*

Romanda ichki monolog janri ham muhim pragmatik vazifani bajaradi. Jane Eyrening ichki nutqi uning ruhiy kechinmalari, axloqiy qarashlari va individual tafakkurini ifodalashga xizmat qiladi. Xususan, quyidagi misolda personajning ichki konflikt holati yaqqol namoyon bo‘ladi:

“I am no bird; and no net ensnares me.”

Ushbu jumla metaforik va ekspressiv xarakterga ega bo‘lib, pragmatik jihatdan erkinlikka intilish, mustaqil shaxs sifatida o‘zini anglash va ijtimoiy bosimga qarshi norozilik ma’nolarini ifodalaydi. Bu yerda metafora nafaqat badiiy vosita, balki kuchli pragmatik ta’sir mexanizmi sifatida qo‘llangan.

Nutqiy janrlar shakllanishida kommunikativ vaziyat ham muhim omil hisoblanadi. Asardagi murojaat shakllari personajlarning ijtimoiy mavqeini ko‘rsatishda faol ishtirok etadi. Masalan, xizmatkorlar va yuqori tabaqa vakillari nutqida murojaat birliklari farqlanadi:

“Yes, sir.” “My dear Miss Eyre.”

Birinchi misolda rasmiylik va ijtimoiy bo‘ysunish ifodalansa, ikkinchi misolda yaqinlik, hurmat va hissiy munosabat kuchliroq seziladi. Demak, murojaat shakllari pragmatik faktorlarning funksional-semantik ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi.

H.P.Griys tomonidan ilgari surilgan kommunikativ hamkorlik tamoyili ham romandagi dialogik nutqda kuzatiladi. Personajlar ko‘pincha yashirin ma’no, kinoya yoki implikatura orqali o‘z fikrlarini ifodalaydi. Ayniqsa, Rojester nutqida ironik va yashirin pragmatik ma’nolar ko‘p uchraydi. Bu esa o‘quvchidan nafaqat lingvistik bilim, balki pragmatik kompetensiyani ham talab qiladi. Romanda hissiy-ekspressiv birliklar nutqiy janrlarning pragmatik ta’sirchanligini oshiradi. Undov gaplar, takrorlar, metaforalar va ritorik savollar personajlarning hissiy holatini ifodalash bilan birga, o‘quvchiga kuchli emotsional ta’sir ko‘rsatadi. Masalan:

“Do you think I am an automaton?”

Mazkur ritorik savol orqali Jeyn o‘zining insoniy qadriyatlari va mustaqil shaxs ekanligini himoya qiladi. Pragmatik jihatdan bu birlik qarshilik, norozilik va o‘zini himoya qilish strategiyasini ifodalaydi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Jeyn Eyer romanidagi nutqiy janrlar pragmatik faktorlar ta’sirida shakllanib, personajlarning kommunikativ niyati, psixologik holati va ijtimoiy munosabatlarini ifodalashda muhim funksional-semantik vazifani bajaradi. Pragmatik omillar nutq shakli, til birliklari tanlovi va kommunikativ strategiyalarning yuzaga kelishida asosiy determinantlardan biri hisoblanadi.

Xulosa: Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, nutqiy janrlar shakllanishida pragmatik faktorlar muhim funksional-semantik ahamiyat kasb etadi. Nutqiy janrlar nafaqat tilning grammatik va semantik imkoniyatlari asosida, balki kommunikativ vaziyat, so‘zlovchining maqsadi, tinglovchining maqomi, ijtimoiy munosabatlar hamda psixologik omillar ta’sirida shakllanadi. Shu jihatdan pragmalingvistika nutqiy birliklarning yashirin ma’nolari va kommunikativ vazifalarini ochib berishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Jeyn Eyer romani misolida olib borilgan tahlillar dialog, monolog, murojaat, buyruq, iltimos va hissiy-ekspressiv birliklar kabi nutqiy janrlarning pragmatik omillar ta’sirida yuzaga kelishini ko‘rsatdi. Asardagi nutqiy birliklar personajlarning ruhiy holati, kommunikativ niyati, ijtimoiy mavqei va individual xarakterini ochib beruvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, pragmatik faktorlarning nutq aktlari mazmuni, kommunikativ strategiyalar va emotsional-ekspressiv ta’sirchanlikni shakllantirishdagi roli muhim ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida pragmatik omillar nutqiy janrlarning funksional-semantik xususiyatlarini belgilovchi asosiy determinantlardan biri ekanligi tasdiqlandi. Dialogik nutqda kommunikativ hamkorlik, ichki monologlarda psixologik kechinmalar, murojaat shakllarida esa ijtimoiy munosabatlar va madaniy me’yorlar o‘z ifodasini topadi. Bu esa tilning inson tafakkuri va kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog‘liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari badiiy matn pragmatikasini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Nutqiy janrlarning pragmatik va funksional-semantik xususiyatlarini tahlil qilish nafaqat pragmalingvistika, balki diskurs tahlili, lingvopoetika va kommunikativ tilshunoslik rivoji uchun ham muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Demak, nutqiy janrlar shakllanishida pragmatik faktorlarning rolini o‘rganish til va kommunikatsiya mexanizmlarini chuqurroq anglash, badiiy matndagi yashirin ma’no qatlamlarini ochish hamda tilning inson omili bilan bog‘liq xususiyatlarini tadqiq etishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Charlotte Brontë. Jane Eyre. – London: Smith, Elder & Co., 1847. – 532 p.
2. Abdullayeva, Marhabo. "BADIIY TARJIMADA MUQOBIL VARIANTLARNI SHAKLLANTIRISH MASALASI (“Dunyoning ishlari” asari misolida)." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 4.27 (2024): 66-73.Eugene Nida. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill,1964. – 331 p.
3. Peter Newmark. A Textbook of Translation. – New York: Prentice Hall, 1988. – 292 p.
4. G‘aybulla Salomov. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 160 b.
5. Xodjayeva, D. (2025). Jane eyrening asari nutqiy janri tasnifi va tarjimada dolzarblik masalasi. Журнал академических исследований нового Узбекистана, 2(8), 82–85. извлечено от https://in-academy.uz/index.php/yoitj/article/view/59266
6. Xodjayeva, Dilnoza Kamilovna. "NUTQIY ETIKETLARNING TARJIMALARDA BERILISHI VA ULARNING TALQINI" Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, vol. 4, no. 9, 2024, pp. 284-293.
7. Xodjayeva, D. OG‘ZAKI NUTQNI RIVOJLANTIRISHDA MONOLOGIK VA DIALOGIK NUTQ SHAKLLARI XUSUSIYATLARI. (2024). Yangi O’zbekistonda Tabiiy Va Ijtimoiy-Gumanitar Fanlar Respublika Ilmiy Amaliy Konferensiyasi, 2(12),104-109.
8. https://universalpublishings.com/index.php/gumanitar/article/view/9144
9. Xodjayeva Dilnoza. Inglizcha tarjimada nutqiy janrni saqlash masalasi (Jane Eyre romani qiyosiy tahlilida) // Til va adabiyot ta’limi ilmiy-metodik jurnali. 2026-yil 6-son, –B.110-112.